

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Τῆς μακρᾶς ἀνελιξέως, δι' ἧς ἡ τῆς ψυχῆς ἐπιστήμη προήχθη εἰς τὴν παροῦσαν αὐτῆς ἀνθήσιν, θάρκεσθῶμεν νὰ μνημονεύσωμεν τὰ ἀξιολογώτατα μόνον σημεία, καθ' ἃ αὕτη ὅπως οὖν σαφῶς κατέδειξεν ὅτι εἰς τὰς παλαιὰς γνώσεις προσέβηκε νέας καὶ ὅτι οὕτως ἐπετέλεσε πραγματικὴν πρόοδον ἐν τῷ μέρει τούτῳ τοῦ ἐπιτητοῦ. "Ὅθεν δὲν προτιθέμεθα νὰ διατυπώσωμεν ἀληθινὴν καὶ κυρίως ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας· τὸ ἔργον εἶναι εὐρύτατον, σοφοὶ δὲ τινες ἄνδρες διὰ τῶν ἑαυτῶν ἐκτενῶν καὶ ἐπιμελῶν ζητήσεων οὐ μόνον δὲν κατώρθωσαν εἰσέτι τελείως νὰ ἐκπληρώσωσι τοῦτο, ἀλλ' οὐδὲ πόρρωθεν γὰρ ἴδωσι τὸ τέρμα αὐτοῦ¹⁾. Ἡμεῖς ἀρκούμεθα εἰς τι μετριώτερον, ἀλλ' ἅμα πρόσφορον πρὸς τὸν ἀκριβῆ καὶ εἰδικὸν τοῦ ἔργου τοῦδε σκοπὸν, ὅστις εἶναι ἡ κριτικὴ ἐξέτασις τῶν πορισμάτων καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ψυχολογίας, οἷαι κατὰ τὸν παρόντα χρόνον ἐμφανίζονται εἰς τὸν περὶ αὐτὴν σπουδάζοντα. Ὁδηγούμενοι ὑπὸ τῆς θεμελιώδους ἐννοίας, καθ' ἣν πᾶν προῖδον τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας εἶναι, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη ἐκδήλωσις τοῦ σύμπαντος, ἀποτελέσμα μακρᾶς γενέσεως τῶν πραγμάτων, θύναζητήσωμεν ἐν τῷ παρελθόντι τὰς ἐννοίας ἐκεῖνας, αἵτινες ἀναπτύχθεισαι ἕστερον διὰ τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ θεωρητικῆς νοήσεως κατέστησαν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις οὕτω σύνθετοι καὶ πολὺπλοκοὶ κατὰ τὴν μορφήν, ὅστε νὰ ἐμφανίζονται μαθήσεις καιναὶ καὶ πρωτότυποι.

(Ὅτω νοουμένη ἡ ἱστορικὴ ἐξέτασις δὲν παρίσταται ὡς ἀπλῆ τις πε-

¹⁾ Συνοπτικὰ ἐγχειρίδια Ἱστορίας τῆς Ψυχολογίας ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Max Dessoir, Abriss einer Geschichte der Psychologie (1911) καὶ ὑπὸ τοῦ Otto Klemm, Geschichte der Psychologie (1912).

E.Γ.Δ.Τ.Ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

νά παρατηρήται καὶ νά μελετᾶται διὰ μέσων ἐπιστημονικῶν. Εἶναι δὲ τοῦτο ἴσως τὸ καιριώτατον σημεῖον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ψυχολογίας, διότι ἐν-
τεῦθεν ὀρμηθεῖσα ἡ νέα ἐπιστήμη ἀνεῦρε τὴν οἰκείαν ὁδόν. Ἄφ' οὗ ἐπὶ
ἓνα περίπου αἰῶνα ἀπεπλανήθη ἀπὸ τῆς ὁδοῦ ταύτης ἐπὶ τῇ ματαίᾳ ἐλ-
πίδι τοῦ νά ἰδρῦσῃ τὴν ἐπιστήμην τῆς ψυχῆς μόνον ἐπ' αὐτῆς ταύτης
τῆς ψυχῆς, ἐπανέκαμψεν εἰς αὐτὴν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου
ἐνάτου αἰῶνος, ὁπότε ἡ τῶν πειραματικῶν μεθόδων ἐφαρμογὴ οὐδὲν
ἄλλο κατ' οὐσίαν ἐσήμαινεν ἢ τὴν ἀποκατάστασιν ἐνδομούχου πρὸς ἄλ-
ληλα ἀναφορᾶς γεγονότων φυσικῶν καὶ γεγονότων ψυχικῶν, ἧς μόνον
τεχνητὴ ψυχολογία καὶ τεχνητὴ φιλοσοφία εἶχον ὀλιγωρήσει.

Ἡ ψυχολογία ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ ἐν τῷ μεσαίῳ.

Ἄλλ' ἐάν ἡ ἐπιστημονικὴ ἀναγέννησις καὶ αἱ ἀπ' αὐτῆς γεννηθεῖσαι
νέαι φιλοσοφικαὶ διδασκαλῖαι ἠδυνήθησαν πρῶται νά δώσωσιν ἀκριβε-
στέραν μορφήν εἰς τὰς περὶ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως ἐννοιᾶς, βε-
βαίον εἶναι ὅτι ἡ τάσις πρὸς πορισμὸν γενικῆς τινος ἀρχῆς ἀπὸ τῆς
ψυχολογικῆς παρατηρήσεως ἦτο πολὺ ἀρχαιοτέρα καὶ ὅτι παλαιοὶ τινες
συγγραφεῖς καὶ ἐν τούτῳ ἐνείδον θαυμασίως πολλὰς ἀληθείας. Ἦδη
παρ' Ἀριστοτέλει εὐρίσκόμεν ἐκτάκτως σαφῆ ἀντίληψιν τῶν θεμελιω-
δῶν προβλημάτων τῆς ψυχολογίας. Μεγίστη ἀπόστασις χωρίζει τοῦ Ἀ-
ριστοτέλους τὴν ψυχολογίαν ἀπὸ τῆς τῶν πρότερον αὐτοῦ, τῶν τε πρὸ
τοῦ Σωκράτους ἀκμασάντων καὶ τοῦ Πλάτωνος κῦτοῦ. οὗ ἡ περὶ ψυχῆς
ἐκδοχὴ εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν ἰδεῶν τῆς κοσμογονίας
αὐτοῦ. Δημιουργουμένη ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ κατ' εἰκόνα τοῦ κόσμου προ-
έκυπτε σύνθετος ἐκ πεικίλων μερῶν διατεταγμένων ἐν σειρά μειουμέ-
νου ἀξιώματος: τῆς ψυχῆς τὸ μὲν ἀθάνατον μέρος κατόικιεν ὁ θεὸς
εἰς τὴν κεφαλὴν, τοῦ δὲ θνητοῦ τὸ μὲν θυμοειδὲς ἐνέδρασαν οἱ ἄλλοι θεοὶ
ἐν τῷ στήθει, τὸ δὲ ἐπιθυμητικὸν κατόικισαν εἰς τὰ μεταξύ τῶν ἡμέ-
ρων καὶ τοῦ πρὸς τὸν ὀμφαλὸν ὄρου, ἦτοι εἰς τὸ ὑπογάστριον ¹⁾.

Πρὸς τὴν ποιητικὴν ταύτην καὶ φανταστικὴν ἐκδοχὴν παραβάλλο-
μένη ἡ τοῦ Ἀριστοτέλους ψυχολογία ἐμφανίζεται ὡς μία τῶν ἀξιολο-
γωτάτων ἀποπειρῶν τῆς διὰ θετικῆς μεθόδου ἐπιλύσεως τῶν προβλημά-
των ἐν τῇ σαφεὶ αὐτῶν ἀντιλήψει, ἡ δὲ *Περὶ ψυχῆς* πραγματεία παρα-
μένει πάντοτε ἔργον ἐκ τῶν δαιμονιωτάτων καὶ βαθυτάτων, ἕπερ περὶ
τοῦ τοιοῦτου ζητήματος ἐγράφησαν. Ἐπιλαμβανόμενος ὁ Ἀριστοτέλης
εὐτόλμως τοῦ προβλήματος τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καταπολεμεῖ τὰς
γνώμας τῶν πρότερον φιλοσόφων (οὐδὲ τοῦ Πλάτωνος αὐτοῦ ἐξαιρουμέ-
νου), οἵτινες ζητοῦντες ὁμοιότητα αὐτῆς πρὸς τὰ φυσικὰ στοιχεῖα (ὁ-

¹⁾ Τίμαιος, Κεφ. XXXI—XXXII.

μοιότητα θεωρουμένην ὕρον ἀπαραίτητον εἰς τὴν γνῶσιν) ἐπεχείρουν νὰ ταυτίσωσι τὴν ψυχὴν ἢ μετὰ τοῦ ἀριθμοῦ ἢ μετὰ τῆς ἀρμονίας ἢ μετὰ τῆς κινήσεως. Ἀποδείξας τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν θεωριῶν τούτων ἐκθέτει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πρωτοτυπωτάτην θεωρίαν : ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι τι ἔξω τῆς ὕλης νοητὸν οὐδὲ δύναται νὰ ταυτισθῇ μετ' αὐτῆς. Ἡ ὕλη ὡς τοιαύτη εἶναι ἀπλή δύναμις, ἣτις ἀνυψοῦται εἰς ἐντελῆ πραγματικότητα ὑπὸ τῆς ψυχῆς· ἀλλ' αὕτη πάλιν δύναται νὰ εἶναι οὐσία μόνον ὡς μορφή σώματος. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν ἐμφανίζει τὴν ἐντελῆ πραγματικότητα τοῦ σώματος· εἶναι κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἀριστοτέλους «ἐντελέχεια ἢ πρώτη φυσικοῦ ὀργανικοῦ σώματος»¹⁾. Εἶναι ἄρα ἡ ζωτικὴ ἀρχή, αἰτία καὶ ἀρχὴ τοῦ ζῶντος σώματος, καὶ διανύει τὰς βαθμίδας τῆς θρεπτικῆς, τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς νοητικῆς ψυχῆς. Ἡ πρώτη τῶν τριῶν τούτων ἔχει τὴν γενικωτάτην καὶ κοινοτάτην πάντων τῶν ζῶντων ὄντων λειτουργίαν, ἡ δευτέρα, τὸ αἰσθημα, εἶναι ἡ μορφή τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ὁ δὲ νοῦς εἶναι τὸ ἀνώτατον καὶ συλλογιστικὸν μέρος²⁾. Οὕτως ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ ὑψιστον σημεῖον, εἰς ὃ δύναται ἐν τῇ τάξει τῶν εἰς τὴν ἐμπειρίαν προσιτῶν πραγμάτων νὰ ἐξικνηται ἢ κλίμαξ τῶν τελῶν ἢ συνιστῶσα τὸ τελολογικὸν σύστημα τῶν ἀριστοτελικῶν μορφῶν.

Ἀλλὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο μέρος τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας, δι' οὗ ἐπιζητεῖται ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἀναφορῶν τοῦ νοῦ πρὸς τὸν ὀργανισμόν, ἐμφανίζει ἀβεβαιότητά τινα, ἣτις ὕστερον παρέσχε τὸ ἐνδόσιμον εἰς ποικίλας ἀντιφατικὰς θεωρίας. Μὴ τολμών ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ὑποτάξῃ πᾶσαν νοητικὴν μορφήν εἰς τὴν ἀνάγκην σωματικοῦ μέσου, διείλε τὸν νοῦν εἰς «ποιητικὸν» καὶ «παθητικόν», ὃν ὁ μὲν, ἀπόρροια ὢν τῆς θείας οὐσίας, εἶναι ἐλεύθερος πάσης ὀργανικῆς ὑποστάσεως (χωριστὸς καὶ ἀπαθῆς καὶ ἀμιγής, τῇ οὐσίᾳ ὢν ἐνέργεια) διατελῶν πρὸς τὸν παθητικὸν ἐν τῇ αὐτῇ σχέσει, ἣν ἔχει ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ πρὸς τὰ αἰσθητὰ πράγματα. «Ὡστε ἡ ψυχὴ ὡσπερ ἡ χεὶρ ἐστίν· καὶ γὰρ ἡ χεὶρ ὄργανόν ἐστίν ὀργάνων, καὶ ὁ νοῦς εἶδος εἰδῶν»³⁾.

Παρὰ τὸν περιορισμὸν τοῦτον δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς, ἀνυψώθη εἰς τὴν ἐννοίαν ἐκείνην τῆς ψυχοφυσικῆς ἐνότητος τοῦ ἀτόμου, εἰς ἣν δι' ἄλλων ὁδῶν πολλὰ ὕστερον κατήντησεν ἡ νεωτάτη ψυχολογία. Εἶναι δὲ ἀναντίρρητον ὅτι ἕνεκα τῆς ἐκδοχῆς αὐτοῦ ταύτης κατώρθωσε νὰ κατανοήσῃ τὴν ποικίλην καὶ πολύπλοκον ἀποφιν τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Οὕτω μετὰ τοῦ αἰσθήματος, τῆς φαντασίας (ἣτις ἴσταται ὡς μέσον μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων σημείων τοῦ ψυχικοῦ βίου) καὶ τοῦ νοῦ συνά-

¹⁾ Περὶ ψυχῆς βιβλ. II, κεφ. I.

²⁾ Ἀδτ. βιβλ. III, κεφ. IV.

³⁾ Ἀδτ. βιβλ. III, κεφ. IV.

πτονται ἢ ὄρεξις, ἢ ἐπιθυμία, ἢ βούλησις. Ὁ νοῦς δὲν εἶναι ἀποκεχω-
 ρισμένος τῶν ἄλλων ζωϊκῶν δυνάμεων, ὡς ὁ Πλάτων καὶ οἱ ἄλλοι σύγ-
 χρονοι φιλόσοφοι ὑπελάμβανον. Τὸ κινεῖν τὸ ζῶον δὲν εἶναι ἡ θρεπτικὴ
 δύναμις οὐδὲ ὁ νοῦς, διότι οὗτος δὲν κελεύει νὰ φεύγωμεν ἢ νὰ διώκω-
 μεν πράγμα τι (Περὶ ψυχ. ΙΙΙ, κ. ΙΧ, 432 β, 30) : «Ὅταν λ. χ. δια-
 νοῖται τι φοβερόν ἢ ἡδύπρασμα, δὲν κελεύει νὰ τὸ φοβώμεθα, ἀλλ' ἡ
 καρδία κινεῖται, ἂν δὲ τὸ πρᾶγμα εἶναι ἡδύ, ἄλλο τι ὄργανον.» «Προ-
 σέτι δὲ καὶ ὅταν ὁ νοῦς ἐπιτάσῃ καὶ ἡ διάνοια λέγῃ νὰποφεύγῃ τις ἢ
 νὰ ἐπιζητῇ τι, οὗτος δὲν κινεῖται, ἀλλὰ πράττει κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ,
 ὡς ὁ ἀκρατής. . . . Ἀλλὰ προσέτι οὐδ' ἡ ὄρεξις εἶναι κυρία τῆς κι-
 νήσεως ταύτης, διότι οἱ ἐγκρατεῖς, ἂν καὶ ὀρέγωνται καὶ ἐπιθυμῶσιν,
 ὅμως δὲν πράττουσιν ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων ὀρέγονται, ἀλλ' ὑπακούουσιν
 εἰς τὸν νοῦν». Ἐκ δὲ τῆς θεωρίας ταύτης ὁ Ἀριστοτέλης, συμπληρῶν
 διὰ βαθείας ἀντιλήψεως τῆς ἠθικῆς πραγματικότητος τὴν νοησιακρατι-
 κὴν ἐκδοχὴν τοῦ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος, παρήγαγε τὴν περὶ ἀρετῆς
 διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἥτις ἀπέβη πλείστου λόγου ἀξία ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς
 ψυχολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς. Αἱ ἀρεταὶ δὲν ταυτίζονται ὅλως μετὰ τοῦ
 λόγου καὶ τῆς σοφίας, ὡς ἐδόξαζον οἱ δύο ἐκεῖνοι φιλόσοφοι, ἀλλὰ πρέ-
 πει αἱ καθαρῶς διανοητικαὶ ἢ θεωρητικαὶ ἀρεταὶ νὰ διακρίνονται ἀπὸ
 τῶν ἄλλων, αἵτινες εἶναι αἱ ἀληθεῖς, αἱ πρακτικαὶ καὶ ἠθικαὶ. Τῶν ὄντι
 ἡ ἀρετὴ εἶναι κατ' ἐξοχὴν πρᾶξις, ἐνέργεια· εἶναι ἄρα πρακτικὴ θεξιό-
 της καὶ ὡς τοιαύτη στηρίζεται οὐχὶ ἐπὶ μόνῃς τῆς γνώσεως, ἀλλ' ἐπὶ
 τῆς ἐξέως καὶ τοῦ ἔθους. Ἡδονή, λύπη, ἀρετὴ καὶ βίος συναποτελοῦ-
 σιν οὕτω κύκλον ἐννοιῶν στερεῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένων καὶ ἀναγ-
 καίων, τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς ἀναφερομένης εἰς τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας καὶ
 οὔσης κανόνος ρυθμιστικοῦ τῶν ἡμετέρων παθῶν, ὧν παριζόμεθα διὰ
 τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀσκήσεως¹).

Ἀναμφήριστον ὑπάρχει ὅτι τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἐκδοχὴ εἶναι ἡ
 πρώτη ἀφετηρία τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας. Ἀπὸ τῆς περὶ «εἰδῶς
 καὶ ὕλης» θεωρητικῆς διδασκαλίας κατῴρθωσε διὰ τῆς ἑαυτοῦ βαθείας
 παρατηρητικῆς διανοίας νὰ ἀντλήσῃ θυμοσόφως πλῆθὺν πρωτοτύπων πο-
 ρισμάτων, ἅπερ ὕστερον ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις εἰς τὰ μεταγενέστερα
 ψυχολογικὰ συστήματα. Αὐτὴ ἡ γνώμη αὐτοῦ περὶ τῆς ἐν τοῖς σώμασιν
 ὑπάρξεως τῶν αἰσθητῶν ποιότητων, ὅποια προέκυπτεν ἐκ τῆς τότε κοι-
 νῆς περὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου ἐκδοχῆς, οὐδόλως παρακω-
 λύει αὐτὸν νὰ ἐπιχέῃ ἀπροσδόκητον φῶς εἰς τὴν θεωρίαν τῶν αἰσθη-

¹) Ἡθ. Νικομαχ. βιβλ. ΙΙ, (1104 b 9 κέ.) : περὶ ἡδονῆς γὰρ καὶ λύπης ἐπιτη-
 ῆ ἠθικὴ ἀρετὴ διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην
 τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. Διὸ δεῖ ἡγεῖσθαι πῶς εὐδαιμονία ἐκ νέου, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυ-
 πείσθαι οἷς δεῖ.

πειων. Ἄλλ' ἄλλαι γνῶμαι αὐτοῦ ἔτι μᾶλλον ηὔδοκίμησαν, καὶ δὴ πρώτη πασῶν ἢ περὶ τοῦ ποιητικοῦ νοῦ, ἐξ ἧς οἱ κατὰ τὰς ἐφεξῆς περιόδους ἀκμάσαντες πνευματοκρατικοὶ φιλόσοφοι ἠρύσθησαν ἀπάσας τὰς αἰήλους ιδιότητας τῆς ψυχῆς¹⁾. Ἐάν δὲ ἡ ψυχολογικὴ πνευματοκρατία ἀρχηται ἴσως ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους μᾶλλον ἢ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος, οὐχ ἦττον δικαιούται καὶ ἡ ἐμπειρικὴ διδασκαλία νὰ ἐπικαλεῖται μάλιστα πάντων τοῦτον, ὅστις πρῶτος ἐδίδαξε περὶ τοῦ νοῦ ὅτι: ὅταν θεωρῇ, ἀνάγκη ἅμα φαντάσασθαι θεωρεῖν, τ. ἔ. ὁ νοῦς δὲν δύναται νὰ νοῆ ἄνευ εἰκότων, καὶ κατ' ἀπολοθίαν εἶναι ἀνάγκη νὰ ντλή τὴν ὕλην τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας. Διὰ τῆς θεωρίας αὐτοῦ ταύτης, ἣτις περιείχεν ἐν σπέρματι καὶ τὴν ἐμπειρικὴν καὶ τὴν κριτικὴν διδασκαλίαν πολλῶν ὕστερον αἰῶνων, ὁ Ἀριστοτέλης συνεδέετο μετὰ τῆς μάλιστα ἀπομεμακρυσμένης φιλοσοφίας καὶ ψυχολογίας. Καὶ ἄλλας αὐτοῦ θεωρίας, ὡς τὴν περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλας συναφείας γνώσεως, ὁρέξεως καὶ κινήσεως, δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ εὐλαβήθῃ ἡ νεωτέρα ἐπιστημονικὴ ψυχολογία, καθ' ὅσον τοιαύτη γνῶμη ἦπτετο ἐνός τῶν καιριωτάτων σημείων τῶν νεωτέρων περὶ τοῦ εἴους τῆς συνειδήσεως θεωριῶν.

Ἐν τῇ ἐκδοχῇ ταύτῃ τοῦ βίου, ἐν ἣ τὰ ποικίλα ψυχικὰ στοιχεῖα συγκιρνῶνται καὶ συζευγνύονται δι' ἐννοιῶν, ἃς παρέλαβεν ὕστερον καὶ ἀνέπτυξε δι' ἄλλων μεθόδων καὶ ἀρχῶν ἡ νεωτέρα ψυχολογία, δὲν ἐνεμειναν αἱ διάφοροι σχολαὶ αἱ διαδεχθεῖσαι τὸν Ἀριστοτέλην.

Ἡ ἔρευνα τῶν στοιχείων καὶ τῶν ἀρχῶν, θαυμασίως ἠνωμένων ἐν τῇ συνθέσει τοῦ διδασκάλου, ἐστράπη παρὰ τοῖς διαδόχοις διαφόρους ὁδοῦς. Οἱ ἄμεσοι ὀπαδοί, οἱ περιπατητικοί, ἀνέπτυξαν κατ' ἐξοχὴν τὸν θετικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' αἱ πλείους τῶν ἄλλων σχολῶν, καὶ ἰδίᾳ οἱ στωϊκοί, ἀνέλαβον καὶ ἐπεξεργάσθησαν τὴν φυσιολογικὴν ἐκείνην ἐννοιαν τοῦ «πνεύματος», ἧς ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε περιορίσει τὴν σποῦδαιότητα, καὶ ἀνύψωσαν εἰς λειτουργίαν ἀρχῆς καθολικῆς. Ἄλλ' ἐν γένει τὸ πρακτικὸν διαφέρον καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἐπεκράτησαν τῆς καθαρᾶς θεωρίας· καὶ σήμερᾳ ἀμφιβολία ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, καθ' ἣν ὑπῆρχε μεγάλη τις ζόρῳσις ἰδεῶν καὶ τάσεων διαφόρων, ἱκανῆ προσεγένετο ἐντεῦθεν ὠφέλεια εἰς τὴν γνῶσιν μερικῆς τινος ψυχολογικῆς ἀπόψεως. Μάλιστα δὲ τὸ συναισθηματικὸν καὶ τὸ βουλευτικὸν τῆς συνειδήσεως ἐφείλκυσε κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλους τὴν προσοχὴν καὶ σποῦδὴν τῶν φιλοσοφούντων. Εἰς λεπτοτάτην παρατηρητικὴν διάνοιαν ἠφείλο-

¹⁾ Καὶ τὸ πρόβλημα τῆς συνεχείας τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐν τῇ ἀσυνειδήτῃ καταστάσει ὑπώπτευσε πως ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ χωρίῳ ἐκείνῃ τῆς περὶ ψυχῆς πραγματείας (βιβλ. ΠΙ, κεφ. ΙV), ὅπου νομίζεται ἀναγκαῖον νὰ ἐξετασθῇ διὰ τί ὁ νοῦς δὲν γαστ συνεχῆς.

μεν τῷ ὄντι τοὺς *Χαρακτήρας* τοῦ Θεοφράστου, οἵτινες πολλοὺς αἰῶνας ὕστερον ληφθέντες ὡς πρότυπον ὑπὸ κομφοῦ Γάλλου συγγραφῆως εἶναι ἤδη σπούδασμα πρακτικῆς ψυχολογίας ἐκ τῶν ἀξιολογωτάτων καὶ δευ-
τάτων.

Καὶ ἡ πνευματοκρατικὴ ἀντίδρασις τοῦ νέου πλατωνισμοῦ παρέσχε νέας συμβολὰς εἰς τὴν προϊούσαν ταύτην ἀνάπτυξιν ἰδεῶν καὶ γνώσεων. Τοῦ *Πλωτίνου* ἡ ψυχολογία, τοῦ κρατίστου ἐν τῇ τροπῇ ταύτῃ φιλοσόφου, ἐμφανίζει ἐναργέστατα τὴν μυστικὴν ἐκείνην τάσιν, ἣν ὕστερον θάνεῦρωμεν πολλαχοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νοήσεως. Ἐναντιούμενος οὗτος ἀντικρὺς πρὸς τὴν φυσιοκρατικὴν ἐκδοχὴν ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ἀτομικὴ ψυχὴ εἶναι ἀνεξάρτητος, ἐκδέχεται δ' αὐτὴν ὡς οὐσίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ σῶμα. Οὕτως ἡ Πλωτίνειος ψυχολογία δίδει νέον σημαίνόμενον εἰς τὴν συνείδησιν, ἣτις νῦν τὸ πρῶτον νοεῖται ὡς συνθετικὴ ἐνέργεια διάφορος τοῦ ἑαυτῆς περιεχομένου καὶ ἔχουσα πλάτος μείζον τοῦ πλάτους, ὅπερ γίνεται ἡμῖν ἀντιληπτόν. Ἡ ἐννοια τοῦ ἀσυνειδήτου, ἣτις παραλαμ-
βαγομένη πολὺ ὕστερον ὑπὸ τοῦ Λεϊβνιτίου θάποδῃ κατόπιν σπουδαιο-
τάτῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ψυχολογίας, ἐνταῦθα τὸ πρῶτον ἀναφαίνεται καὶ ἀναφαίνεται μάλιστα συνδεδεμένη μετὰ τινος ὑπερβατικῆς καὶ μυστικῆς ἐκδοχῆς, τ. ἔ. τῆς ἰδέας τῆς συνειδήσεως, ἣτις ἐπιστρέφουσα εἰς ἑαυτὴν κατορθοῖ νὰ γινώσκῃ τὴν ἀληθῆ οὐσίαν τοῦ λόγου¹).

Αὕτη ἡ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ πνευματικὴν ἐνόρασιν τάσις περιε-
χύθη φυσικῶ τῷ λόγῳ διὰ φωτὸς ἔτι μυστικωτέρου ὑπὸ τοῦ χριστιανι-
σμοῦ. Ἀφ' οὗ ὕψιστον τέλος τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας ἐγένετο ἡ τῆς
ψυχῆς σωτηρία, ὁ σωματικὸς κόσμος ἀπώλεσε μέγα μέρος τῆς ἑαυτοῦ
ἀξίας, ἡ δὲ πατρολογικὴ ψυχολογία καταντᾷ διδασκαλία τῆς αἰωνιότη-
τος, τῆς ὑπὲρ αἰσθησίν καταστάσεως καὶ ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος. Ἴι-
νεται κατ' ἐξοχὴν διδασκαλία πρακτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ
δόγματος· παραβαλλόμενα δὲ πρὸς αὐτὴν τὰ παντοῖα θεωρητικὰ ζητή-
ματα περὶ τῆς συστάσεως καὶ τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς, περὶ τῆς ἐνώσεως
ταύτης μετὰ τοῦ σώματος καὶ περὶ ἄλλων τοιούτων, ἐν οἷς οἱ γνωστικοὶ
καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἐπεδίωκον παντοιοτρόπως νὰ διαλλάξωσι
τὰς ἀρχαίας θεωρίας πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἀπαιτήσεις, καταντῶσι νὰ
ἔχωσιν ἐλαχίστην ἀξίαν καὶ ἐπιλύονται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς
τῆς νέας πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπηλλαγμένη, σχεδὸν κεκαθαρμένη
ἀπὸ τῶν ἀτάκτων τούτων ὑπολειμμάτων τῶν ἀρχαίων θεωριῶν ἀναφαί-
νεται τοῦ Αὐγουστίνου ἡ ψυχολογία, ἐν ἣ τὰ στοιχεῖα τῆς νέας χριστια-
νικῆς θεωρίας συγχωνεύονται εἰς δημιουργίαν συμπαγῆ καὶ πρωτότυπον.

¹) Πρβλ. Κ. Ι. Λογοθέτου, «Ἡ Ψυχολογία τοῦ Πλωτίνου» (1922), σελ. 45 κέ.

Πολύ ὀριστικώτερον καὶ δραστικώτερον τῶν πρὸ αὐτοῦ πνευματοκρατικῶν φιλοσόφων ὁ Αὐγουστίνος ἀναγνωρίζει τὴν ἀπόλυτον αὐτονομίαν τῆς ψυχῆς, ἣτις εἶναι ὑποκείμενον τῆς γνώσεως καὶ πάσης ἐσωτερικῆς ἐνεργείας, καὶ ὡς τοιαύτη οὐδαμῶς δύναιται νὰ εἶναι ἰδιότης τοῦ σώματος, οὔτινος οὔτε τὴν διαιρετότητα κέκτηται οὔτε τὴν ἐν τόπῳ κίνησιν. Ἐπὶ πλέον δὲ διατείνεται διὰ θεωρίας, ἣτις πρώτη καὶ σαφῶς ἰδρύει τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς πνευματοκρατικῆς διδασκαλίας τῆς γνώσεως, ὅτι τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας ἐδρεύει ἐν τῇ βεβαιότητι, ἣν ἡ ψυχὴ πορίζεται ἀπὸ τοῦ συναισθήματος τῆς ἰδίας ἑαυτῆς συνειδήσεως καὶ διανοήσεως. Αὕτῃ ἡ ἀμφιβολία, ἀδυνατοῦσα νὰ διασειῇ τὴν βεβαιότητα τῆς συνειδήσεως, καθ' ὅσον αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀμφιβάλλειν εἶναι νοεῖν, οὐδὲ τὴν ἀξίαν τοῦ ὑποκειμενικοῦ κριτηρίου εἶναι ἱκανὴ νὰ ἄρῃ, διότι ὁ λόγος δὲν δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ χωρὶς νὰ γινώσκῃ ὅτι ἀμφιβάλλει ¹⁾. Εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς πίστεως ἀνακηρυττομένη ἐν τῇ κατηγορικώτατῃ καὶ ἀκρίβεστάτῃ μορφῇ, ἣν ἔπειτα ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία ἐπέζητησε νὰ μετριάσῃ διὰ τινος συνετῆς διαλλαγῆς πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν. Ἡ δ' ἐπίδρασις τῆς φιλοσοφίας ταύτης προσήψεν εἰς τὰς ψυχολογικὰς διδασκαλίας χαρακτῆρα ἐπιστημονικώτερον, ὃν δὲν εἶχον καθ' ἣν χρόνον περίοδον ἐπρυτάνευσον αἱ νέαι πλατωνικαὶ καὶ αὐγουστίνειοι δοξασίαι.

Ἐμμένουσα εἰσέτι κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς περίοδον εἰς τὰς μυστικὰς ταύτας τάσεις ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία μετεμορφώθη κατὰ μικρὸν εἰς διδασκαλίαν ἀεὶ αὐστηρότερον συστηματικὴν, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ παύσῃ ὑπάρχουσα ἐν τῇ χριστιανικῇ νοήσει τάσις τις ἐλευθερωτέρα καὶ μᾶλλον ἀποκλίνουσα πρὸς τὴν συναισθηματικὴν ἐκείνην ζέσιν, εἰς ἣν ὁ χριστιανισμὸς ὄφειλε τὰς ἑαυτοῦ νίκας. Μάλιστα δὲ ἡ τάσις αὕτη πολλῶ μᾶλλον ἐκείνης τῆς ἄγαν συστηματικῆς καὶ ὀρθολογικῆς παρέσχε κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον εἰς τὴν ψυχολογίαν τὴν πρωτοτυπωτάτην συμβολήν, καθ' ὅσον ἡ ὁρμὴ πρὸς τὴν μυστικὴν νοεράν ἐποπτείαν ἐχορήγει μέσον εἰσδύσεως εἰς τὸν ἔσω πνευματικὸν κόσμον πολὺ ἰσχυρότερον ἢ ἡ ξηρὰ διαλεκτικὴ τῶν ἀριστοτελικῶν σοφῶν. Ἀπεκορυφώθη δὲ αὕτη, ὡς γνωστὸν, εἰς τὸ σύστημα τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτου, ἐν ᾧ ἅπασα ἡ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας γενομένη ἐπεξεργασία τῆς ἀρχαίας νοήσεως προσέλαβε μεγάλην βαθύτητα καὶ πρωτοτυπίαν. Μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους συμφωνεῖ ἐν μέρει ὁ Θωμᾶς περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς ὡς εἶδους τοῦ σώματος, οὗ ἄνευ δὲν δύναται αὕτη νὰ νηπιύξῃ ἅπασαν τὴν ἑαυτῆς ἐνέργειαν. Ἄλλ' ἐξάιρων ἐντόνως τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἑλληνος φιλοσόφου παραδέχεται ὅτι ἡ «νοητικὴ ἀρχὴ» δὲν

¹⁾ Ὁ ἀμφιβάλλον ζῆ καὶ νοεῖ καὶ οὕτω γινώσκει τὴν ἀλήθειαν : *Quaerit quidem, etiam si dubitat, vivit, si dubitat, cogitat* (De trinit. X, 14).

εἶναι ἠνωμένη μετὰ τῆς σωματικῆς ὕλης ¹⁾ καὶ ἐπὶ πλέον ἀποφαίνεται ὅτι ὑπάρχουσιν εἶδη ἐστερημένα ὕλης. Ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ λόγου, ὅστις μεταχειρίζεται τὰς κατωτέρας δυνάμεις ὡς ὕλικόν ὄργανον, ἐκδλαστώνει ἢ γνῶσις τῶν ἐμπειρικῶν πραγμάτων, τὴν δὲ γνῶσιν τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν μόνῃ ἢ ἀποκάλυψις δύναται νὰ παρέχη. Βαδίζων ὁ Θωμᾶς ἐπὶ τὰ ἀριστοτελικά ταῦτα ἔχνη ἔρχεται εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, καίπερ δὲ καταλείπων ἀδιόριστον τὴν εἰς τὸ συναίσθημα ἀνήκουσαν θέσιν, ποιεῖται εὐρείαν μελέτην τῶν παθημάτων διαιρουμένων ὑπ' αὐτοῦ εἰς παθήματα «ἐπιθυμίας» καὶ παθήματα «ὀργῆς» (*passiones concupiscentes*—*p. irascibiles*)· εἶτα ἐπιλύει τὸ σφόδρα ἀντιλεγόμενον ζήτημα τῆς ἐλευθέρας προαιρέσεως κατὰ τινα προσάλληλον διαλλαγὴν βουλήσεως καὶ νοῦ, ἐν ᾗ ὅμως ἀνατίθεται εἰς τὸν νοῦν, ὡς εἰς εὐγενέστερον ἐλαττήριον, τὸ ἔργον τοῦ νὰ κινή καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν ἡμετέραν βούλησιν ²⁾).

Διὰ τῆς μεγάλης συνθέσεως τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτου τὸ σχολαστικὸν φιλοσόφημα ἐπετέλεσε τὸν μέγιστον ἀγῶνα, δι' οὗ ἐπεδίωκεν, ὅπως διατηρήσῃ ἠνωμένα τὰ ποικίλα στοιχεῖα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἐπεξεργασμένα καὶ ἡρμωσμένα πρὸς τὴν χριστιανικὴν θεωρίαν. Ἀπὸ τοῦ ἀξιωματημονεύτου τούτου σημείου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νοήσεως τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ἀναλαμβάνουσι τὴν ἑαυτῶν ἐλευθερίαν καὶ ἀναπτύσσονται μετὰ μείζονος ἀνεξαρτησίας καὶ πλοῦτου. Ἐπιπολάζει αὖθις ἡ μυστικὴ τάσις, ἀντιμαχομένη πρὸς πᾶσαν ἔλλογον ἀπόδειξιν τῶν ὀρθοσκευτικῶν ἀληθειῶν, καὶ διὰ τῆς τάσεως ταύτης ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις ἐκτείνεται διαρκῶς εὐρυτέρα καὶ βαθυτέρα ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ συναισθήματος. Καὶ ἂν ἐπὶ τρεῖς καὶ πλέον αἰῶνας μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῆς νεωτέρας διδασκαλίας τῆς γνώσεως μηδὲν ψυχολογικὸν σύστημα ἀνευρίσκωμεν ἄξιον μεγάλης προσοχῆς, εἶναι οὐχ ἥττον ἀληθές ὅτι αἱ πραγματεῖαι τῶν τελευταίων σχολαστικῶν καὶ μετ' αὐτοὺς τῶν ἀνθρωπιστῶν περιέχουσι παρατηρήσεις ὀξυτάτας καὶ πρωτοτύπους περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσωμεν τοὺς κριτικοὺς τῆς ὀρθολογικῆς διδασκαλίας, τὸν Σκῶτον καὶ τὸν Occam, καὶ ἔτι μᾶλλον τοὺς πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην πολεμιωτάτους, τὸν Gerson (νομιζόμενον ὑπὸ τινῶν συγγραφεῶ τῆς *Μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ*), τὸν Meister Eckhard, καὶ ἐκ τῶν ἀνθρωπιστῶν τὸν Πέτρον Charron, τὸν Λουδοβίκον Vives, τὸν Μελάγχθονα, τὸν Cardano. Τοῦ Vives τὸ βιβλίον *De vita et anima* ἐπαινεῖται καὶ παρὰ πολλῶν τῶν νεωτέρων ψυχολόγων, εἰς δὲ τὸν Cardano, φήσιν ζωηρὰν καὶ πολυσχιδῆ, ὀφείλομεν τὴν πρώτην

¹⁾ Summa theologia, Quaestio LXXVI.

²⁾ Summa theol., Questio LXXXII. Intellectus movet voluntatem.

διατύπωσιν τοῦ νόμου ἐκείνου τῆς σχετικότητος τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ὃν οἱ νεώτεροι ψυχολόγοι καὶ οἰκονομολόγοι εὐρύτατα διέπτυσαν καὶ διεσάφησαν ¹⁾).

Ἄλλ' αὐταὶ καὶ ἄλλαι τοιαῦται πραγματεῖαι τῶν σχολαστικῶν καὶ τῶν ἀνθρωπιστῶν, καίπερ ἀποκαλύπτουσαι νέον τινὰ τρόπον τοῦ συναισθάνεσθαι τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅμως δὲν ἔχουσι πρωτοτυπίαν τροπῆς πρὸς ἔρευναν καὶ μεθόδου· δίχα δὲ τῆς τοιαύτης πρωτοτυπίας ἡ ψυχολογία, ἣτις εἶχεν ἤδη ἐπωφεληθῆ ἐντελῶς πᾶν ὅ,τι ἡ ἀρχαία νόσις ἠδύνατο νὰ παράσχη, δὲν ἦτο ἰκανὴ νὰνεύρη νέας ὁδοὺς καὶ νὰνακαλύψῃ νέους ὀρίζοντας.

Ἡ ψυχολογία παρὰ τοῖς νεωτέροις φιλοσόφοις : Καρτέσιος, Σπινόζας, Hobbes.

Ἡ τοῦ βιολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος σύνθεσις, ἣν κατῴρθωσεν ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἠδύνατο πλέον νὰποκατασταθῆ ἐπὶ τῶν πρώτων αὐτῆς ἀρχῶν, διότι ἡ ἀναγέννησις μετ' ἀγωνίας, ἐπιζητοῦσα νὰνακαλύψῃ τὸ μυστήριον τῆς φύσεως καὶ ἐξιχνεύουσα τοὺς ἀναλλοιώτους νόμους τοῦ κόσμου προήχθη κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ βαθύτερον τὸν χωρισμὸν ἐκείνον τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου, ὃν ἤδη οἱ σχολαστικοὶ διὰ τῆς φυσικῆς ὁρμῆς τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς θρησκευτικῆς θεωρίας εἶχον σαφῶς καταδείξει. Καὶ ὁ πρῶτος φιλόσοφος, ὁ ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς νέας ἐπιστημονικῆς νοήσεως ἐπιχειρῶν νὰνιδρύσῃ μετὰ σαφηνείας καθολικὴν τινὰ ἐκδοχὴν τῶν πραγμάτων, ὁ **Καρτέσιος**, ἐμφανίζεται ἀπλῶς καὶ ἀντικρυσ δοῦστής. Ἡ ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐφεξῆς γενομένη μακρὰ ἐργασία ἐν ταῖς περὶ τοῦ πνεύματος ἰδέαις κατέληξε παρὰ Καρτεσίῳ εἰς ἐκδοχὴν, ἣτις εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν τοῦ Ἑλληνος φιλοσόφου καὶ ἣτις παρέμεινε κατόπιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νοήσεως ὡς ἡ μάλιστα χαρακτηριστικὴ καὶ τυπικὴ ἔκφρασις πολλῶν ἄλλων μετὰ ταῦτα διατυπωθεισῶν θεωριῶν περὶ τῶν προσαλλήλων σχέσεων ψυχῆς καὶ σώματος. Ἡ ψυχὴ δὲν νομίζεται ὡς ἡ τὰ ὀργανικὰ φαινόμενα διαμορφοῦσα ἐνέργεια, ἀλλ' οὐσιῶδες καὶ εἰδικὸν γνῶρισμα ἔχει τὴν «νόησιν», ἀπὸ δὲ τῆς συνειδήσεως τῆς νοήσεως πηγάζει ἡ ἀπόλυτος βεβαιότης πάσης γνώσεως ἡμῶν. Ἡ μὲν ὄλη εἶναι διαιρετὴ, τὸ δὲ πνεῦμα ἐν καὶ ἀδιαίρετον (*Meditationes*, V). Οὕτως ἡ ψυχὴ νῦν τὸ πρῶτον μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἐμφανίζεται ἀπηλλαγμένη παντὸς ζωϊκοῦ στοιχείου καὶ ἔχουσα τὸ γνῶρισμα ἐκεῖνο τῆς

¹⁾ Ἐν τοῖς βιβλίοις *De Subtilitate*, βιβλ. XIII. Ἔργα ἔχοντα πολλὴν ψυχολογικὴν ἀξίαν εἶναι καὶ αἱ τοῦ Γάλλου Montaigne (1580) περιφημοὶ πραγματεῖαι (*Essais*).